

Belâzûrî, *Fütûh* (Müneccid), s. 242 vd.; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; *Ahîbârü'd-devle-ti's-Selcûkiyye*, bk. İndeks; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân* (Cündî), IV, 105-107, ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Bühdârî, *Züb-detü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, bk. İndeks; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I-III, bk. İndeks; Ebû'l-Ferec, *Târî-hu muhtaşari'd-düvel*, Beyrut 1890, s. 277-299; Reşidüddin, *Câmi'u'l-tevârih* (trc. M. Sâ-dık Nes'et v.dğr.), Beyrut 1983, bk. İndeks; Yü-ninî, *ZeYLü Mir'âti'z-zamân*, Haydarâbâd 1954-65, bk. İndeks; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, Beyrut 1381/1961, bk. İndeks; İbn Kesir, *el-Bidâye*, bk. İndeks; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Sü-leyman Uludağ), İstanbul 1982-83, bk. İndeks; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 330 vd.; Ebû Bekr-i Tihirânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye* (nşr. Necatî Lu-gal - Faruk Sümer), Ankara 1962-64, I-II; G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Cali-phate*, Oxford 1924; a.mlf., *The Lands of East-ern Caliphate*, London 1966; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk beyne'l-İhtilâ-leyn*, Bağdad 1935-56, I-VIII; a.mlf., *'Aşârü'l-'Irâk*, Bağdad 1937-56, I-IV, 1977; Mehmet Al-tay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1954, bk. İndeks; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, An-kara 1989, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Harezm-şahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, bk. İndeks; Ali Hüsnü Harputlu, *Târîhu'l-'Irâk fi zillil-hük-mi'l-Ümevî*, Kahire 1957; M. Tefvik Hafâcî, *Te-tavvurü'n-nüzumil-idâriyye ve'l-mâliyye fi bi-lâdi'l-'Irâk ve'l-Fürs*, İskenderiye 1957; a.mlf., *Eşerü't-Türki's-siyâsi ve'l-ictimâ'î fi bilâdi'l-'Irâk fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi'* ba'de'l-hic-re, Kahire 1961; Sâbit İsmâil er-Râvî, *el-'Irâk fi'l-'aşri'l-Ümevî*, İskenderiye 1958; Hüseyin Abdül-hamîd, *el-Fethu'l-İslâmî fi'l-'Irâk ve'l-Cezîre*, Bağdad 1961; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1962, bk. İndeks; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), An-kara 1963, bk. İndeks; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965; Muhammed Sâlih el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-siyâ-siyye fi'l-'Irâk fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-a'hîr*, İskenderiye 1965; a.mlf., *el-Hayâtü's-siyâsiyye fi'l-'Irâk*, Kahire 1973; Muhammed Abdülfettâh Aliyyân, *Qarâmiyatü'l-'Irâk fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi'* ba'de'l-hicre, Kahire 1967; Ca'fer Hasbâk, *el-'Irâk fi 'ahdi'l-Mogül el-İlhânîyyîn*, Bağdad 1968; Thomas Arnold, *ed-Da'ue ile'l-İslâm* (trc. Hasan İbrâhîm Hasan v.dğr.), Kahire 1970, bk. İndeks; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türk-menler*, Ankara 1972, bk. İndeks; a.mlf., *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, I, bk. İndeks; Zam-baur, *Manuel*, s. 133-138; Tâhâ Bâkir, *Mukad-dime fi târihi'l-'Irâk'l-kadim*, Bağdad 1973; M. Sâid Rızâ, *el-Keysâniyye ve eşerüha's-siyâsi ve'l-ictimâ'î fi'l-mücteme'l-'Irâkî*, Kahire 1973; a.mlf., *el-'Irâk fi 'aşri Benî Bûveyh*, Aynişems 1975; Pai-nan Raşid Wu, *The Fall of Baghdad and the Mongol Rule in al-'Irâq 1258-1335*, Utah 1974; Muhammed Fehd Bedrî, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-a'hîr*, Bağdad 1974; F. McGraw Donner, *The Arab Tribes in the Mus-lim Conquest of Iraq*, Princeton 1975; Yûnus Mu-hammed Necât, *el-Mehâribü'l-'Irâkiyye mün-zü'l-'aşri'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'aşri'l-'Abbâsi*, Bağdad 1976; Cl. Cahen, *Les Peuples musul-mans dans l'histoire Médiévale*, Damas 1977, s. 367-403; Sâmi Sâid el-Ahmed, *el-'Irâku'l-ka-*

dim, Bağdad 1978-83, I-II; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Dimaşk 1980, s. 119-127; a.mlf., "Evzâ'u'l-fellâhîn fi'l-'Irâk ve's-Şâm fi şadri'l-İslâm", *Mecelletü Dirâsât târihiyye*, XVII-XVIII, Dimaşk 1984, s. 73-87; Hitti, *İslâm Tarihi*, I-IV, bk. İndeks; Şevki Dayf, *'Aşrû'd-düvel ve'l-imârât*, Beyrut 1980, s. 231-478; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *Mevâridü beyti'l-mâl fi'l-'Irâk*, Mekke 1981; M. Abdünnâim Ha-seneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Bey-rut 1982; *el-'Irâk fi'l-târîh* (haz. Salih Ahmed Ali), Bağdad 1983; Şâkir Sâbir ez-Zâbit, *Târîhu'l-mû-nâza'ât ve'l-hurûb beyne'l-'Irâk ve İrân*, Bağ-dad 1984; M. G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton 1984; Muhammed Abdül-latif, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Kahi-re 1984, s. 415-421; M. Mahmûd İdris, *Târîhu'l-'Irâk ve'l-Mesriku'l-İslâmî hilâle'l-'aşri's-Selcû-kıyyi'l-evvel*, Kahire 1985; Mahmûd Şit Hattâb, *Kâdetü fethi'l-'Irâk ve'l-Cezîre*, Kahire, ts.; Nû-ri Abdülhamîd el-Ânî, *el-'Irâk fi'l-'ahdi'l-Celâyî-ri 738-814/1337-1411*, Bağdad 1986; Sâid M. Useyyî, *el-Hayâtü'l-İlmîyye fi'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Mekke 1987; Fâruk Ömer, *Târîhu'l-'Irâk fi 'uşûri'l-hilâfeti'l-'Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, Bağdad 1988; Brockelmann, *Târîhu's-su'ûbi'l-İslâmîyye* (trc. Nebîh Emîn Fâris - Münîr el-Ba-lebekkî), Beyrut 1988, bk. İndeks; Peter Sluglett - Marion Farouk, "Iraq", *The Middle East* (ed. Michael Adams), Oxford 1988, s. 376-380; Bedr Abdurrahman Muhammed, *el-Hayâtü's-siyâ-siyye ve mezâhirü'l-hadâra fi'l-'Irâk ve'l-Mes-riku'l-İslâmî*, Kahire 1410/1989; Coşkun Alpte-kin, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, VII, 295-337; M. Beyyûmî Mehrân, *Târîhu'l-'Irâk'l-ka-dîm*, İskenderiye 1410/1990; Alâ Mahmûd Kad-dâvî, *el-'Irâk fi'l-karni'l-tâsi'* *aşer el-millâdi*, Mu-sul 1993; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi: Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, bk. İndeks; M. Sa'd eş-Şeybânî, *Târîhu'l-'Irâk*, Tunus 1996; Ja-cob Lassner, "Provincial Administration under the Early Abbasids: the Ruling Family and the Amsar of Iraq", *St.I.*, L (1979), s. 21-35; İbrâ-hîm Halîl, "Evzâ'u'l-'Irâkî's-siyâsiyye fi 'ahdi's-Sultân el-Celâyîri 1382-1410", *Âdâbü'r-râfi-deyn*, VIII, Musul 1997, s. 127-159.

İMÂDÜDDİN HALÎL ET-TÂLİB

2. Osmanlı Dönemi. a) XVI-XVIII. yüz-yıl. Osmanlılar, Yavuz Sultan Selim'in Su-riye ve Mısır'ı fethinden sonra Irak bölge-sine ilgi duymaya başladılar. Bunda iktisadî sebepler kadar siyasî ve dinî âmiller de önemli rol oynamıştır. Bağdat'ın Sa-fevîler'in hâkimiyetinde olması, Suriye li-manlarını kontrolünde tutan Osmanlılar için endişe verici bir durumdu. Öte yan-dan Bağdat-Basra hattına hâkim olma ve böylece Basra'dan itibaren Anadolu ve Suriye'ye uzanan ticaret yollarında kont-rolü sağlama isteği de ön plana çıkmaya başlamıştı. Ayrıca Osmanlılar'a karşı bu bölgeye doğru yayılan Safevîler'in nüfuzu-nu kırma ve dinî yönden de onlarla esaslı bir mücadeleye girişip etkilerini silme an-layışı önemli bir sebep teşkil etmekteydi.

Safevîler'in Bağdat'ı kendi idarelerine almaları, kale muhafızı Muslu kabilesin-den Zülfikar Han'ın isyan edip Bağdat'ta istiklâlini ilân etmesi ve ardından Safevî ordusunun hareketi üzerine Kanûnî Sul-tan Süleyman'a tâbi olduğunu bildirmesi, ancak az sonra Safevî Şahı I. Tahmasb'in onu bertaraf edip Bağdat'a yeniden hâ-kim olması (935/1529), bölgeyle yakından ilgilenen Osmanlılar'ın dikkatinin buraya yönelmesine yol açtı. Osmanlı ordusu 940 (1533) yılı sonbaharında Şark seferine çık-tı. Irâk-ı Acem ile Irâk-ı Arab üzerine ya-pılan bu sefer Osmanlı kaynaklarında İrakeyn Seferi denir. Bu sefer sonunda Güney Azerbaycan ile Bağdat alındı (21 Cemâziyelevvel 941/28 Kasım 1534). Bağ-dat'a giren Kanûnî Sultan Süleyman Ra-mazan 941'e (Mart 1535) kadar orada kal-dı. Bağdat'ta imar işlerini yoluna koydu ve burayı beylerbeylik statüsüne sokarak idaresini Diyarbakir eski beylerbeyi Sü-leyman Paşa'ya verdi. Kâzimeyn Camii'n-in yapımını emrederek Sünniliğin bura-da yeniden yerleşmesini ve yapılanması-nı başlattı. Yine o sırada Basra emîri bu-lunan Megâmisioğlu Râşid, sultana bağlı-lığını bildirdi ve daha sonra da bağlılık ala-meti olarak Basra'nın anahtarlarını gön-derdi (945/1538). Basra özel statülü bir eyalet haline getirilerek idaresi Râşid'e bırakıldı. Ancak Râşid 953'te (1546) ayak-lanınca Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa ta-rafından ele geçirilen Basra Bağdat bey-lerbeyiliğine bağlandı. 962'de (1555) Os-manlılar'la Safevîler arasında yapılan Amasya Antlaşması ile Osmanlılar'ın Irak üzerindeki hâkimiyeti resmen tanın-dı. Bağdat'ın 1032-1048 (1623-1638) yıl-ları arasındaki kısa İran işgali dışında bu hâkimiyet XX. yüzyıl başlarına kadar sür-dü.

Irak'ın Osmanlı topraklarına katılması siyasî, dinî ve iktisadî bakımdan dikkat çekici gelişmelere yol açtı. Bir yandan Ya-vuz Sultan Selim döneminde başlatılan Yakındoğu'daki Arap ülkelerini Osmanlı hâkimiyeti altına alma ve dolayısıyla İslâm'ın liderliğini üstlenme girişimi ta-mamlanırken, öte yandan Şiiliği temsil iddiasındaki Safevîler karşısında tam bir üstünlük sağlanmış oldu. Osmanlılar Bağ-dat'ı ele geçirmekle doğudaki müslüman-Arap dünyasının bütün siyasî ve ekono-mik merkezlerindeki hâkimiyetini de ta-mamlamış oldu. Irak'ın ilhaki ise Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki yolların de-netimini ve kontrolünü sağlayarak İpek yolunun kullanılmasını gerektiren ticaret akışı üzerinde Osmanlılar'ın tartışılmaz

üstünlüğünü ortaya koydu, Avrupalılar'ın bu alana yönelik rekabetini en alt seviyeye indirdi.

Osmanlı vekâyi'nâmelerinde cennete benzetilen ve "Bağdâd-ı Bihişt-âbâd" şeklinde anılan Bağdat, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında idarecilerin gözdesi oldu. Sadece savunmasının sağlamaştırılmasıyla kalınmadı, milletlerarası ticaretin teşvik edilmesiyle şehir Yakın ve Uzakdoğu'ya kervanların gönderildiği bir merkez haline geldi. Aynı şey, körfez kıyısından başlayarak Bağdat'a uzanan Basra bölgesi için de söz konusuydu. Fakat 1021'de (1612) yerli reislerden Efrâsiyâb'ın Basra'da bir güç odağı olarak ortaya çıkmasından sonra kendisi ve halefleri, merkezî iktidarın yeniden güçlendiği 1078 (1668) yılına kadar eyaleti ellerinde tuttular.

Bu dönemde Basra ve çevresi tâcirlerle ve Portekizli, İngiliz, Hollandalı denizcilere açıldı. Bir süre sonra vaha ve güney çöllerinin Araplar'ı olan Muntefikler'in hâkimiyeti söz konusu oldu. 1620'li yıllarda yeniceği zâbiti Bekir Subaşı, azablar aşası Mehmed Kanber'in desteğiyle Bağdat'ta belirli bir üstünlük elde etti ve muhtemelen geçen yüzyılda kaybettiği toprakları geri almak isteyen İran Şahı I. Abbas'ın da yardım vaadiyle Osmanlı sultanına karşı ayaklandı. Diyarbekir Beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdat'a yürümesi üzerine de Şah Abbas'tan yardım istedi. İran şahının Safî Kulı Han kumandasında gönderdiği Safevî ordusu üç aylık bir kuşatmadan sonra şehri zaptetti. Şehirde oturanların büyük bir kısmını köle olarak ele geçiren Safî Kulı Han, başta İmâm-ı Âzam ve Abdülkâdir-i Geylânî'nin türbeleri olmak üzere İslâm büyüklerinin türbelerini yıkıp medreseleri kapattı ve Orta Irak'ın denetimini ele geçirdi (1032/1623). Hâfız Ahmed Paşa ve Boşnak Hüseyin Paşa'nın 1035 (1625) ve 1040 (1630) yıllarında şehri geri almak için başlattıkları girişimler sonuçsuz kaldı. İstanbul'da gücünü kabul ettiren IV. Murad, kırk günlük kuşatmadan sonra 17 Şaban 1048'de (24 Aralık 1638) Bağdat'ı tekrar ele geçirdi. 14 Muharrem 1049 (17 Mayıs 1639) tarihli Kasrîşîrin Antlaşması ile de Bağdat'ın yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlandığı resmen tescil edildi. Fakat daha sonraki yıllarda şehir ve çevresi yeniceğerilerin, bedevî Arap kabilelerinin ve Kürtler'in çıkardığı ardı arkası kesilmeyen, İstanbul'dan tayin edilen idarecilerin güçlkle bastırabildiği karışıklıklara sahne oldu. Güneyde Muntefik, Şemmer, Benî Düceyl ve Benî Zübeyd kabileleri ayaklan-

dılar ve İranlılar Basra'yı ele geçirdiler. 1112 (1701) yılında Bağdat Beylerbeyi Daltaban Mustafa Paşa ayaklanmaları bastırarak Basra'da yeniden Osmanlı hâkimiyetini sağladı. Bu karışıklıklara rağmen Osmanlılar Bağdat'a eski göz kamaştırıcı görünümünü yeniden verdiler ve burayı Osmanlı ihtişamını simgeleyen büyük yapılarla donattılar.

Eyüplü Hasan Paşa'nın 1116 (1704) yılında Bağdat'a tayini şehrin ve çevresinin idarî yapısında köklü değişikliklere sebep oldu. Gürcü kökenli olan ve sarayda yetişen Hasan Paşa İstanbul'da uygulanan idarî, sivil ve askerî yapıyı Bağdat'ta uygulamaya başladı. Çevresini, kendisi gibi eğitilmiş olan ve idareye sadık kalarak yeniceğerilerin gücünü dengede tutan Gürcü kökenli kölemenlerle doldurdu. Bu sistem oğlu Ahmed Paşa tarafından bazan aile üyeleri, bazan da kölemen boyları eliyle 1831 yılına kadar devam ettirildi. Yeterince geniş muhtariyetten yararlanan ve Basra bölgesini de hâkimiyetleri altına alan Hasan Paşa ve Ahmed Paşa Irak'ta asayişini sağlayarak refahı arttırdılar. O sıralarda Bağdat, İran Şahı Nâdir'in bir saldırısına uğradıysa da Nâdir Şah dokuz aylık kuşatmadan sonra başarılı olamayarak Safer 1146'da (Temmuz 1733) geri çekilmek zorunda kaldı. On yıl sonra İran şahı Bağdat ve Musul'a yönelik yeni bir saldırı girişiminde daha bulundu, fakat yine başarılı olamadı. Aynı dönemde Musul Celifîler'in hâkimiyeti altına girdi. Bu ailenin üyeleri bölgeyi, merkezî idarenin hâkimiyeti doğrudan ele aldığı 1249 (1834) yılına kadar Kuzey Irak'taki kabilelerin çıkardığı isyanları bastıramadan ve kendileri etkin bir güç ve merkezî idare için herhangi bir mesele oluşturmaktan yönettiler.

Kölemen rejimi Irak'ta asıl etkisini kanton hâkimiyetini ve güvenliği sağlayan, ticareti geliştiren, şehri Yakın ve Ortadoğu'nun antrepo haline getiren, Ebû Leylâ Süleyman Paşa'nın valiliği döneminde (1749-1762) gösterdi. İngilizler Basra'ya 1176 (1763) yılında Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla geldiler. 1186'da (1772) Bağdat şiddetli bir veba salgını sebebiyle yıkıma uğradı. Basra bir süre İran Şahı Zend Kerim Han tarafından işgal edildi (1776-1779). Barış ve asayiş, Bağdat'ın ve buna bağlı olarak Basra ve Şehrîzor'un idareciliğine getirilen Büyük Süleyman Paşa tarafından tesis edildi. Ancak Vehhâbîler'in Hasâ vahalarını işgal etmeleri (1208/1794), Güney Irak'ı kuşatmaları ve Kerbelâ'yı yağmalamaları engellenemedi (1216/1802). Bundan sonra bütün ça-

balar Vehhâbî tehlikesini ortadan kaldırmak için harlandı.

Büyük Süleyman Paşa'nın halefi Ebû Gaddâre Ali Paşa Vehhâbîler karşısında başarılı olamayınca Bâbîâlî Kölemenler dışında bir vali tayin etmek istedi. Ancak Fransız elçisinin araya girmesiyle Kölemenler'den Küçük Süleyman Paşa tayin edildi (1223/1808). Küçük Süleyman Paşa Vehhâbîler'i yendiye de II. Mahmud'un merkezileştirme hareketlerine karşı çıktığı için İstanbul'dan gönderilen Hâlet Efendi vasıtasıyla bertaraf edildi (1225/1810). Bu tarihten itibaren Irak Bâbîâlî ile Kölemenler arasında bir dizi iktidar mücadelesine sahne oldu. Sonuçta Bâbîâlî valiliğe Kölemen Dâvud Paşa'yı getirmek zorunda kaldı (1232/1817).

İdarî Durum. Osmanlı idaresi altında Irak birkaç beylerbeyiliğe ayrılmış vaziyeteydi. Bağdat'ın fethinden önce bir kısım yerler, Arap vilâyeti adı altında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alışından sonra oluşturulan idarî bölgeye dahil bulunuyordu. Buralar daha sonra Diyarbekir beylerbeyiliğine bağlandı. Nitekim Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin kuzeyinde Fırat ırmağından batıya uzanan bölgede Sincar, Âne, Hîf, Musul ve Hadîse adlı sancaklar yer alıyordu. 936 (1530) yılına doğru yapılan sayımları içine alan tahrir defterinde, Tel-Afar'ın da bağlı olduğu Sincar ve Tikrit'i ihtiva eden Musul sancağı ile Âne, Hîf, Hadîse ve Deyrûrahbe sancaklarına ait bilgiler bulunmaktadır. 928 (1522) yılına ait bir listede bunlardan Âne'nin Nasuh Bey, Musul'un Hacı Bey, Deyrûrahbe'nin Abdurrahman Bey idaresinde olduğu, Sincar ve İmâdiye'nin ise boş olarak gösterildiği dikkati çekmektedir. 934-941 (1528-1535) yıllarına ait bir başka defterde ilgi çeken husus, Bağdat sancağının Zülfikar Bey'e tevcihi dolayısıyla 935'te (1529) kendisine bazı hediyeler verilmesidir. Bağdat'ın 940'ta (1534) fethedildiği bilindiğine göre burada muhtemelen Bağdat'ın dışında kalan ve Osmanlı idaresi altına giren yerler kastedilmiştir. 941 (1535) tarihli kayıttaki Irak mîrimîrani tabirinin geçmesi de neresinin ve hangi bölgenin ifade edildiği konusunda tereddüt uyandırmaktadır. Söz konusu rûznâmçe defterinde Deyrûrahbe beyi olarak Ali Bey (935/1529) ve Ahmed Bey (936/1530), Sincar livâsı beyi olarak İdrîs Bey (940/1534), Kerkük ve Tavuk / Dakûk livâsı beyi olarak Hüseyin Bey (941/1535), Musul sancak beyi olarak Hüseyin Bey'in (940/1534) adları zikredilmekte, ayrıca bazı Arap emirlerinden bahsedilmektedir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait sancak listelerinde bugünkü Irak'ı içine alan idarî birimler Diyarbekir, Bağdat, Şehrîzor, Basra, Lahsâ beylerbeyliklerinin sınırlarına dahildi. Meselâ 970-981 (1563-1574) yıllarındaki tevcihatı gösteren defterde (BA, MAD, nr. 563) Deyrûrahbe, Sincar ve Eski Musul Diyarbekir'e bağlıydı. Şehrîzor vilâyeti Irak'ın kuzey kesimlerini içine alıyordu ve burada Süricek, Zengâne, Havar, Keşşâf, Bacvanlı, Hezarmerd, Berend, Gâzî Kıran gibi sancaklar bulunuyordu. Bağdat vilâyetine Musul, Dertenk, Erbil, Zaho, Âne, Zengâbâd, Hille, Semevât, Tîkrîr, Rûmâhiye, Kerend, Vâsîr, Cessânbedre, Cevâzir; Basra'ya Kabban, Zekiye, Sehloğlu, Sadr Süveyb, Benî Hamîd, Garrâf, Rahmâniye, Ebû Garbe, Hemmâr, Tavil; Lahsâ'ya Uyûn, Katîf, Safvâ gibi sancaklar bağlıydı. 985'te (1578) başlayan Osmanlı-Safevî mücadelesi, bilhassa Kuzey Irak kesiminde Osmanlı sınırlarının daha da genişlemesiyle sonuçlandı. Osmanlılar bu dönemde özellikle sınır boylarında Pelen-gân ve Mihrivân adlı iki beylerbeyilik oluşturdular. Ancak bu iki idarî birimin sınırda bulunması uzun ömürlü olmalarını engelledi. Ayrıca bazı mevcut sancaklar ayrılarak Musul beylerbeyiliği teşekkül etti. 983-996 (1576-1588) arasındaki eyalet ve sancak tevcihatını yansıtan defterde bir önceki listelere göre çok önemli farklar yoktur. Yalnız burada sancakların durumlarıyla ilgili bazı açıklayıcı kayıtlara yer verilmiştir. Meselâ Bağdat beylerbeyiliğine bağlı Musul önce sancak olarak zikredilmiş, ardından müstakîl bir beylerbeyilik / eyalet haline getirilmiştir. Hille için Şatt-ı Fırat üzerinde bulunduğu, Bağdat'a dokuz konak mesafede olduğu; Zengâbâd'ın bir adının Kızıl Ribât olup dağlık ve ovalık bir bölgeyi içine aldığı, Bağdat'a sekiz konak mesafede bulunduğu, Cevâzir ve Vâsîr'ın Bağdat ile Basra arasında, halkın Arap olduğu; Tîkrîr'in Bağdat ile Musul arasında altı konak mesafede yer aldığı da belirtilmektedir (BA, KK, nr. 262).

XVII-XVIII. yüzyıllarda bu idarî yapıda pek önemli bir değişiklik olmadı. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait idarî teşkilâtla ilgili risâlelerden Ayn Ali Efendi'nin listesinde Sincar'ın Diyarbekir, Âne'nin ise Rakka eyaleti içinde yer aldığı dikkati çekmektedir. Musul, Bağdat, Şehrîzor, Basra ayrıca sancak adettleri, timarları, asker sayısı zikredilmişti. Bağdat sâlyânî statüde olup vergilerini belirlenmiş bir miktar üzerinden yıllık olarak merkeze göndermekteydi ve on sekiz sancaktan oluşuyordu; bunların yedisi timar sistemi-

ne dahildi, sâlyâne miktarı ise 14 yük idi (1.400.000 akçe). Şehrîzor yirmi sancaklı bir eyalet olup bunların altısında sancak beyi bulunuyor, diğerleri yurtluk-ocaklık şeklinde idare ediliyordu. Basra da sâlyânî eyaletti, burada timar sistemi yoktu. Musul beş sancaklı bir eyalet olup bunlardan ikisi yurtluk ve ocaklıktı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 563; BA, KK, nr. 262; İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irâkeyn*, tür.yer.; Selânikî, *Târîh* (İpşirli), tür.yer.; Peçuyî İbrâhim, *Târîh*, I, 173 vd., 204-207, 366; Du Loir, *Les voyages du sieur du Loir avec la relation du siège de Babylone fait en 1639 par Sultan Murat*, Paris 1654; J. de Thévenot, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1655, s. 569-576; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 39, 74, 129, 200, 205 vd.; a.mlf., *Cihannûmâ*, s. 409 vd.; La Boullaye Le Gouz, *Les voyages et observations*, Paris 1657, II, 285-345; P. Rychaut, *Histoire de l'état présent de l'empire ottoman*, Paris 1670, s. 160-180, 214-220; P. della Valle, *Les fameux voyages de P. della Valle*, Paris 1670, 17 ve 18. mektuplar; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186, 193-194; IV, 392 vd.; Na'imâ, *Târîh*, II, 264, 359, 446 vd.; III, 47; Nazmîzâde Murtaza Efendi, *Gülşen-i Hulefâ*, İstanbul 1143, s. 73, 79, 89, 135; Râşid, *Târîh*, I, 126-127, 147-148, 306-307; II, 104, 123, 191, 224-226, 243-244, 486-488, 509-518, 535, 594; III, 195-200; IV, 104 vd.; Çelebizâde Âsım, *Târîh*, İstanbul 1282, s. 115-117, 390-393, 429-439, 513-524; Silâhdar, *Târîh*, I, 16-17, 399-400, 473-479; E. Ives, *Journey from Persia to Baghdad*, London 1778; Vâsîf, *Târîh*, I, tür.yer.; J. Rousseau, *Description du pachalik de Baghdad*, Paris 1809; Şânîzâde, *Târîh*, I, 267, 342, 406; II, 26-27, 306-308, 379-380; III, 21; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827; Cuinet, III, 215 vd.; Cl. Huart, *Histoire de Baghdad dans les temps modernes*, Paris 1904; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 24-85; Lutfî, *Târîh*, III, 115 vd.; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925; a.mlf., "Bakr", *EP* (Fr.), I, 992; a.mlf., "al-Başra", a.e., I, 1119-1120; a.mlf., "Djâilî", a.e., II, 412-413; a.mlf., "Hasan Paşa", a.e., III, 259; Barkan, *Kanunlar*, s. 173-180, 194-195; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk*, Bağdat 1375/1955, III, tür.yer.; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri: 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 169-184; I. Rauf, *Musul During the Ottoman Era. The Period of Local Government: 1726-1834*, Nadjaf 1975; A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 179, 182, 192, 203, 217, 222, 227, 228; Halil Sahillioğlu, "et-Taksimâtü'l-idâriyye fi'l-İrâk fi'l-'ahdi'l-'Osmânî", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, s. 224-248 (aynı makale: "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı" [trc. Mustafa Öztürk], *TTK Belleten*, LİV/211 [1991], s. 1233-1257); A. Raymond, "Les provinces arabes", *Histoire de l'empire ottoman* (ed. R. Mantran), Paris 1989, bl. X, s. 341-420; ayrıca bk. bl. XI-XIV; B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (1951), s. 139-155; Robert Mantran, "Bagdad à l'époque ottomane", *Arabica*, IX/3, Leiden 1962, s. 311-324; a.mlf., "Règlements fiscaux

ottomans, la province de Bassorah", *JESHO*, X/2-3 (1967), s. 244-277; E. Mandaville, "The Ottoman Province of al-Hasâ in the 16th and 17th Centuries", *JAOs*, sy. 90 (1970), s. 486-513; Abdülkadir Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa", *TD*, sy. 13 (1987), s. 309-318; M. Cavid Baysun, "Bagdad", *İA*, II, 203-211; a.mlf., "Ahmad Paşa", *EP* (Fr.), I, 300; Besim Darkot, "Musul", *İA*, VIII, 741-744; H. A. R. Gibb, "Afrâsiyâb", *EP* (Fr.), I, 244; A. A. Duri, "Baghdâd", a.e., I, 921-936; P. M. Holt, "İrâk", a.e., III, 1289-1291; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", *DİA*, IV, 433-437; a.mlf., "Basra", a.e., V, 112-114.

ROBERT MANTRAN

b) XIX. yüzyıl. Memlûk valilerinin sonuncusu olan Dâvud Paşa'nın on dört yıl süren (1817-1831) yönetimi sırasında başarılı bir şekilde uyguladığı çeşitli reformlarla giderek güçlenmesi, özellikle 1825'ten itibaren Bâbîâlî ile ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. 1831'de II. Mahmud'un merkezileştirme siyasetinin bir sonucu olarak Dâvud Paşa'nın hâkimiyeti Halep Valisi Ali Rızâ Paşa tarafından askerî bir hareketle sona erdirildi ve Bağdat ile Basra merkeze bağlandı; 1834'te de Musul'daki Celîlî ailesinin kontrolüne son verildi. Revândîz ve Süleymâniye gibi yerlerdeki mahallî emirliklerin merkezî idareye bağlanması ise 1850 yılına kadar sürdü.

1831'den sonraki dönemin ilk yıllarında öncelikle güvenlik meseleleri ele alındı. Bir yandan aşiretler ve Şîîler tarafından başlatılan mahallî ayaklanmalarla uğraşılırken öte yandan Suriye'yi elinde tutan Mehmed Ali Paşa tehlikesiyle karşı karşıya gelindi. 1840'ta Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'den çekilmesi üzerine Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü reformların tatbikine geçildi. Bu reformlar aşama aşama uygulandığı için Bağdat ve Basra'da 1844'ten, Musul'da 1848'den itibaren gerçekleştirilebildi. 1848'de yapılan bir düzenlemeyle merkezi Bağdat'ta bulunan ve daha sonra 6. Ordu ismini alan Irak ve Hicaz Ordusu kuruldu. Önceleri oldukça yavaş ilerleyen reformların uygulanması, 1849'dan sonra özellikle Vali Abdülkerim Nâdir Paşa ve Kumandan Mehmed Nâmîk Paşa yönetiminde hız kazandı. Bir defterdar tayininin ardından askerlik ve vergi işlerini düzenlemek için nüfus sayımı, tarım ve sulamayı iyileştirmek için de arazi çalışmaları başlatıldı. Ancak bu yenilikler çok pahalıya mal oluyor ve patlak veren isyanlarla aşiretlerin vergi vermekten kaçınmaları da mahallî gelirlerin azalmasına ve hazineden yardım istenmesine yol açıyordu. Bu malî meseleler Osmanlı döneminin sonuna ka-